

KAPLE POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE V KNÍNICÍCH

ONDŘEJ HNILICA – KLÁRA ZÁŘECKÁ

Chapel of the Elevation of the Holy Cross in Knínice

The Chapel of the Elevation of the Holy Cross in Knínice (Jihlava District) is a remarkable regional example of sacral space and an architectural monument that originated and was repeatedly reconstructed for the veneration of the Jesuit Saint Francis Xavier. The local cult of this saint was developed first by the Jihlava community of the Society of Jesus and later by the Telč chapter. The presumed accent of this saint appears to be related to the specific function of the Telč house for the 'tertianship' or 'third probation', i.e. the final formal period of formation in the Society of Jesus. Telč used Knínice as a farmhouse with a residence and a pilgrimage site with the local chapel. Such a pilgrimage site focusing on this cult was rather unique in the Czech lands. The religious, cultural, and historical phenomenon of pilgrimage was reflected in the architectural and decoration style of the structure as well as in its furnishings.

Key words: Knínice (Jihlava District) – Society of Jesus – Saint Francis Xavier – pilgrimage chapel – 18th century

Kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích (okr. Jihlava) představuje pozoruhodný regionální příklad sakrálního prostoru a stavební památky, který vznikl a byl přebudován v kontextu účty k jezuitskému světcovi sv. Františku Xaverskému. Zdejší kult tohoto světce byl nejprve rozvíjen jihlavskou a posléze telčskou komunitou Tovaryšstva Ježíšova. Předpokládaný akcent k jeho osobě zřejmě souvisí s funkčním zacílením telčského řádového domu, pro tzv. třetí probaci, tedy závěrečný formační stupeň jezuitů. Knínice byly pro Telč hospodářským statkem s rezidencí a poutním místem, jehož středobodem byla právě zdejší kaple. Poutní místo zaměřené na tento kult, bylo v rámci českých zemí jedinečné. Náboženský a kulturně historický fenomén poutního provozu se odrazil v architektonickém a výtvarném pojetí stavby, tak i jejího mobiliáře.

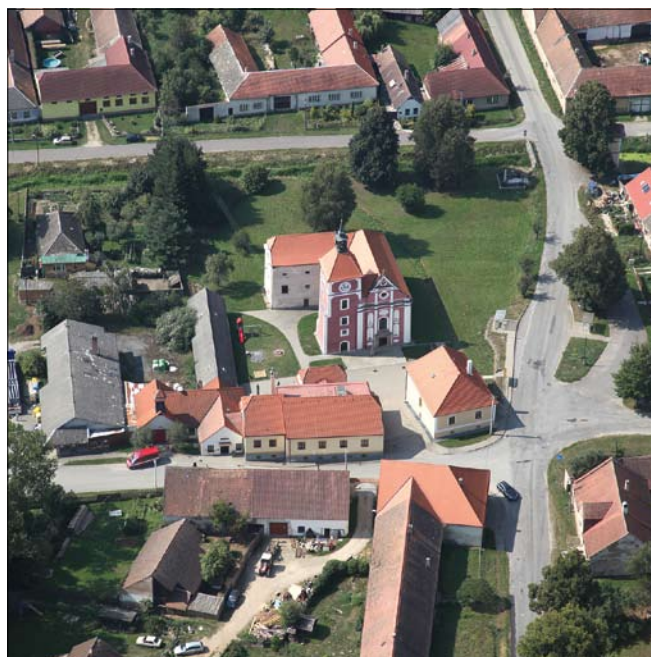
Klíčová slova: Knínice (okr. Jihlava) – Tovaryšstvo Ježíšovo – sv. František Xaverský – poutní kaple – 18. století

ÚVOD

Pomezí jihozápadní Moravy a jižních Čech se díky své povaze periferního regionu dlouhodobě nalézá stranou odborného umělecko-historického zájmu, i když skrývá řadu jen zběžně poznatých historických objektů. Ačkoliv tyto stavby mnohdy vznikaly pod uměleckým vlivem dobových kulturních center, často při jejich bližším studiu odhalujeme svébytná architektonická řešení lokálního charakteru.

Z hlediska stavební koncepce a umělecké výzdoby představuje velmi zajímavý příklad regionální církevní architektury doby baroka bývalý poutní areál s kaplí Povýšení sv. Kříže v Knínicích. Vznik a následný vývoj jmenovaného areálu byly v 17. a 18. století úzce spjaty s jezuitskou kolejí a domem III. probace v Telči.¹⁾ Knínice²⁾ sloužily jako hospodářské středisko telčského řádového domu, sídlo statku a jezuitské rezidence. Centrem zdejšího duchovního života se stala kaple Povýšení sv. Kříže, v níž jezuité rozvíjeli kult sv. Františka Xaverského, kterému byla původně kaple zasvěcena.

Cílem příspěvku je představit finální syntézu nově získaných poznatků stavebně-historického průzkumu³⁾ kaple

Obr. 1: Letecký snímek jádra obce Knínice (okres Jihlava) s kaplí Povýšení sv. Kříže a k ní připojenou sýpkou (foto P. Macků, 2014).

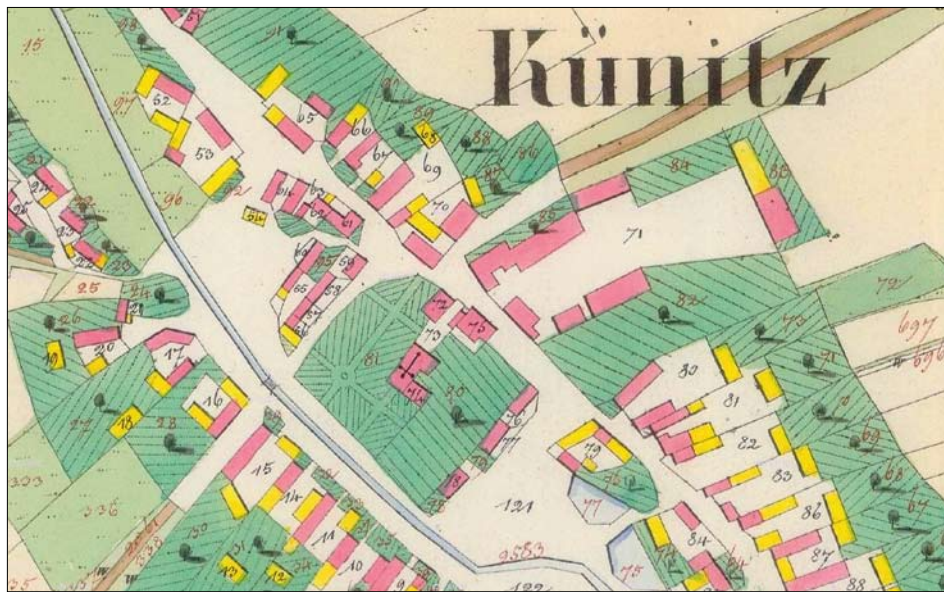
Povýšení sv. Kříže realizovaného s použitím nedestruktivních metod⁴⁾ a podpořeného systematickým studiem archivních pramenů, upozornit na umělecký a duchovní význam kaple v každodenním životě místních obyvatel, zmapovat lokální vývoj kultu sv. Františka Xaverského v 18. století a zasadit nově získané poznatky z oblasti stavebního a historického vývoje do dobového a řádového kontextu.

1) D. Foltýn a kol., Encyklopedie moravských a slezských klášterů. Praha 2005, s. 675–679; M. M. Buben, Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích. III. díl, 4. svazek, Řeholní klerikové (jezuité). Praha 2012, s. 436–440. Ke stavbě recentně: O. Hnilica – I. Klíma, Virtuální 3D model jezuitské koleje v Telči, Zprávy památkové péče LXXIX, č. 2, 2019, s. 134–145; O. Hnilica, Kolej a sakrální prostory ve městě a blízkém okolí, in: K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová edd., Telč a jezuité. Řád a jeho mecenáši. Telč 2020, s. 24–34.

2) Obec Knínice (okres Jihlava) se nachází nedaleko Dačic na pomezí kraje Vysočina a kraje jihočeského.

3) O. Hnilica – K. Zářecká, Kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích (okr. Jihlava). Stavebně historický průzkum. 2017, revize 2018 (nepublikovaný rkp. uložený v NPÚ ÚOP v Telči).

4) J. Beránek – P. Macek, Metodika stavebněhistorického průzkumu. Praha 2015, s. 12–13.

Obr. 2: Knínice, jádro obce z výřezu tzv. císařského otisku mapy stabilního katastru z roku 1824.

URBANISTICKÝ KONCEPT BÝVALÉHO JEZUITSKÉHO AREÁLU

Knínice (okres Jihlava) se nacházejí v údolí potoka Prokopky⁵⁾ a z hlediska urbanistické klasifikace je můžeme charakterizovat jako obec návesního typu. Kaple Povýšení sv. Kříže se nachází v intravilánu obce, a to v části, která je jejím urbanistickým a historicko-symbolickým těžištěm. Mimo předmětné kaple s připojenou sýpkou se v centru obce nachází objekt bývalé jezuitské rezidence, budova bývalého pivovaru a blízké skupiny chalup. Stavby v historickém jádru obce vytvářejí blok vymezený okolními komunikacemi a místním potokem.

Kaple, která představuje duchovní centrum bývalého poutního místa, se tak nachází vzhledem k okolní krajině u poutních míst netradičně v údolní pozici. Tento aspekt však lokalitě neupírá na atraktivitě i z hlediska dálkových pohledů. Je však spíše dokladem toho, že poutní tradice v Knínicích vznikala postupně v dobách po dokončení výstavby kaple.

HISTORICKÝ A STAVEBNÍ VÝVOJ KAPLE POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE

Založení Knínice bývá tradičně spojováno s kolonizací Dačicka v období mezi 2. polovinou 13. a počátkem 14. století. K nejvýznamnějším majitelům obce v pozdním středověku patřili příslušníci rodu Koňasů z Vydrů, kteří vlastnili zdejší statek s tvrzí a poplužním dvorem až do bitvy na Bílé hoře, po níž jim byl majetek za aktivní účast na stavovském povstání zkonfiskován.⁶⁾ Roku 1624 koupil panství Knínice císařský plukovník Michael Adolf hrabě z Althannu na Goldbergu a Murstettenu (1574–1636), který jej společně s dalšími majetky roku 1627 podle zakládací⁷⁾

a darovací listiny⁸⁾ věnoval nově založené jezuitské koleji v Jihlavě.⁹⁾ Oficiálně bylo panství¹⁰⁾ jako majetek jihlavské koleje zapsáno do desk zemských 27. září 1627.¹¹⁾ Císař Ferdinand III. potvrdil darování nově získaného majetku jihlavským jezuitům listinou vydanou ve Vídni 7. září 1641. Záhy po svření panství pod správu jihlavských jezuitů byla v Knínicích a jejich blízkém okolí zahájena misijní činnost. Jihlavští jezuité získali díky svému dobrodinci Michaelu Adolfu hraběti z Althannu také další majetky, které jejich kolej finančně zajistily a hospodářsky stabilizovaly. Postupem času se Knínice ukázaly pro jihlavskou kolej jako příliš vzdálené, aby jim mohla být věnována pravidelná péče a patrně z těchto důvodů je jihlavští jezuité v roce 1654 pronajali telčské koleji¹²⁾ za roční nájem 1140 zlatých¹³⁾ a později, v roce 1667,¹⁴⁾ je telčské koleji prodali.

Nejstarší doposud nalezená zmínka o existenci knínické kaple pochází z výroční zprávy¹⁵⁾ telčské koleje z roku 1666. Tehdy jezuité v Knínicích vystavěli pro potřeby domácí zbožnosti větší kapli a pro povzbuzení mariánské účty pořídili sošku Panny Marie Svatohorské.¹⁶⁾ Je pravděpodobné, že při stavební činnosti navázali na starší sa-

T. Knoz, Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty. Brno 2006, s. 150–151, reference č. 242.

8) MZA Brno, fond E 27 Jezuité Jihlava, inv. č. F 2/B. Darovací listina je datována 21. listopadem 1627.

9) Základní literatura k historii jihlavské jezuitské koleje – K. Vališová, Počátky a vývoj jezuitské koleje v Jihlavě v 17. století. Bakalářská práce, Ústav českých dějin FF UK Praha 2015, rkp., s. 189; M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 321–325; D. Foltýn a kol., o. c. v pozn. 1, s. 364; B. Simonides, Založení jezuitské koleje v Jihlavě v roce 1626, in: Od Horácka k Podyjí 4, Jihlava 1927, s. 52–54 a jiné.

10) Panství tvořily společně Knínice a Meziříčko se statky Jamné, Rybné a svobodný dvůr v Jeclově. Viz M. Rohlík ed., Moravské zemské desky. Brněnský kraj. III. s. 509–510; srov. T. Knoz, Vklady moravských konfiskátů do zemských desk (1625–1636), in: T. Knoz, Pobělohorské konfiskace: moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty. Edice Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta. Brno 2006, s. 287–305, zde s. 298; K. Vališová, o. c. v pozn. 9, s. 60.

11) MZA Brno, E27 Jezuité Jihlava, sign. AF, Založení koleje a potvrzování privilegií, inv. č. 7, fol. 4r. ačkoliv byl k tomu vyzván samotným císařem již dříve – 26. listopadu 1626.

12) Národní knihovna (dále jen NK) České republiky, XXIII C 105/7, f. 398v. Knínická pole jsou od Telče vzdálena 3 hodiny pěší cesty.

13) MZA Brno, fond D2 – retriřikační akta, inv. č. 105.

14) NK, o. c. v pozn. 12, f. 335r. K odkupu Knínice od jihlavských telčských jezuitů je zachován konvolut korespondence, který líčí postup jednání (MZA Brno, řada E 30-jezuité Telč 1676–1684, inv. č. 36/4, Korespondence o koupi Knínice mezi jihlavskou a telčskou kolejí).

15) K. Bobková-Valentová, Litterae annuae Provinciae Bohemiae, Folia Historica Bohemica 25, č. 1, Praha 2010, s. 23–49. Výroční zprávy (tzv. litterae annuae) patří k významným řádovým pramenům, které sloužily jako prostředek sebe prezentace řádu a byly určeny pro vnitřní potřebu jako zdroj informací a duchovní posily.

16) NK, o. c. v pozn. 12, f. 196r.

5) Potok Prokopka je pravobřežním přítokem říčky Želetavky.

6) L. Hosák, Listinné prameny k dějinám panství, tvrzí a zámku v Knínicích, in: Vlastivědný sborník Moravskobudějovicka 2, Moravské Budějovice 2008, s. 122–124, zvl. s. 123.

7) Moravský zemský archiv (dále jen MZA) Brno, fond E 27 Jezuité Jihlava, sign. AF, Založení koleje a potvrzování privilegií, inv. č. 3, f. 1; MZA Brno, G 11 Sběrka rukopisů Františkova muzea Brno, kniha inv. č. 409, Historia Collegii Iglaviensis Societatis Jesu, f. 5v; srov.

královskou stavbu, která se však mohla nacházet v jiné poloze.¹⁷⁾ Podobu jezuitské kaple v Knínicích před rokem 1667 neznáme. V opisu dopisu rektora telčské koleje z roku 1742 adresovaného faráři v Budči, který se nalézal v Pamětní knize farnosti Budeč, je knínická kaple existující před rokem 1667 označena jako „*capella lignea*“.¹⁸⁾ V dopise se rektor odkazuje na informace uvedené ve starých diářích jihlavských rektorů¹⁹⁾ a píše, že již v tomto období byla v kapli prokazována účta jezuitskému řádovému světcí sv. Františku Xaverskému. Od roku 1668,²⁰⁾ kdy byly Knínice oficiálně pod správou telčské koleje, se o dění na panství dozvídáme přímo z výročních zpráv. První stavební změny provedené v roce 1669 se týkaly knínické kaple, jejíž prostor jezuité v tomto roce lépe upravili.²¹⁾ K dalšímu zvelebení této starší dřevěné kaple došlo roku 1692.²²⁾ Od roku 1693 je v Knínicích doloženo konání pravidelných poutí a pořízení nové výzdoby zdejší kaple souviselo s účtou věřících prokazovanou sv. Františku Xaverskému. V reakci na rostoucí počet poutníků bylo před kaplí upraveno atrium tak, aby jejich zvýšený počet bylo schopné pojmut.²³⁾ Pro jejich duchovní potřeby byla vydána knížka *Decas SS. Stationum* s pobožnostmi²⁴⁾ konanou u nově vzniklých deseti zastavení knínické křížové cesty. Výroční zprávy dokládají konání poutí i v následujících letech 1694²⁵⁾ a 1695.²⁶⁾ Započatá poutní tradice přetrvávala i v následujících staletích.²⁷⁾ Z důvodu užívání kaple pro liturgické obřady mimo jezuitskou komunitu

docházelo ke sporům mezi telčskými jezuity a církevní správou. Knínice náležely do správy fary v sousední Budči, která spadala pod patronát premonstrátského kláštera v Louce u Znojma. K narovnání sporů došlo až v polovině 18. století.²⁸⁾

Vzrůstající nároky na liturgický provoz areálu a stoupající počet poutníků vyústily v letech 1715–1717 v přestavbu původní kaple na jednolodní kostelík²⁹⁾ sv. Františka Xaverského³⁰⁾ a sv. Kříže s novou věží, do níž byly zavěšeny dva zvony. Benedikce stavby proběhla na svátek Povýšení sv. Kříže dne 14. září 1717. O dokončení stavby a jejím vysvěcení se více dozvídáme z rukopisu jezuitského historika Jana Millera (1650–1723):

„*Tempellum in Kinitz anno 1717 ad plena perfectione cum nova turri, et in hac geminis appensis campanis deductu, et in festo Exaltationis S. Crucis aqua Gregoriana*³¹⁾ *benedictum est. Titulu habet S. Crucis, et S. Xaverii. Tempellum hoc simile, ac magnitudine par est Tempello S. Viti Residentiae Tuchomericensis; extructu autem est evarioru Benefactoru Collectis, inter quos primarii de nostra Societate. Ducuntur ad illud annue Dominicis intra Inventae, et Exaltatae Crucis, et S. Xaverii octava e vicinia Processiones.*³²⁾

Tato informace byla zásadním sdělením, které jako pramen formovalo představu o vzniku a podobě stavby. V textu J. Miller zmiňuje podobnost stavby nově postaveného kostelíka v Knínicích ve vzhledu a velikosti s kostelíkem sv. Víta vystavěným při jezuitské rezidenci v Tuchoměřicích.³³⁾

17) J. Tiray, Vlastivěda Moravská. II. Místopis Moravy. Dačický okres. Brno 1925, s. 145. Autor uvádí v poznámce pod čarou, že se traduje, že původní kostel stával na vyvýšeném místě (chalupa č. 81) a zahrada (č. 15), že byl hřbitov. Dále uvádí, že kostel i fara tu byly již ve 14. století, kdy zanikly, což bohužel nekoresponduje s žádným doposud známým zjištěním. Tato myšlenková konstrukce je zřejmě vázaná na bližší nespécifikovanou lokální tradici.

18) Diecézní archiv Biskupství brněnského (dále jen DA BB), Farní úřad (dále jen FÚ) Budeč I, Pamětní kniha farnosti Budeč, p. 66.
19) Tamtéž, p. 66.
20) NK, o. c. v pozn. 12, f. 573v.
21) Tamtéž, f. 706v.
22) NK, XXIII C 105/12, f. 136r.
23) Tamtéž, f. 277v.
24) Státní okresní archiv Jihlava, sign. N 102, *Decas SS. Stationum. Desítka apoštolská aneb deset muk Božích, přehořké Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše umučení vyobrazujících, ku počestnosti desetileté mezi indiánskými národy vykonané práce skrze sv. Františka Xaveria S. J., okolo Kynice v Moravě, k nábožnému vyzdvížení; Viz J. Z. Charouz, Křížová cesta v Knínicích, in: Vlastivědný sborník Vysočiny XIX, oddíl věd společenských, 2015, s. 212–223, zvl. s. 214. Autor textu uvádí jako autora Desítky apoštolské jezuitu Jana Libertina (1654–1732). Srov. J. Vašíčka, Teletický knižní unikát, in: Akord 12, 1945–1946, s. 176–184. Naposledy byla Desítka apoštolská vydána v roce 1902, což je dokladem trvání poutní tradice v Knínicích do počátku 20. století. M. Holubová uvádí, že byl zřejmě jen překladatel staršího textu. Srov. M. Holubová, Strategie šíření kultu sv. Františka Xaverského v prostoru regionu vymezeného působením jezuitské koleje v Telči, in: Český lid 106, č. 3, 2019, s. 343–362, zvl. s. 352.*

25) NK, o. c. v pozn. 22, f. 411v. „... *Eiusdem quoque Apostoli devotio et cultus continuatus est in Sacello Ei dicato foris in bonulo nostro Kinitz, Dominica intra octavam Exaltationis Sanctae Crucis, quo die ex indulto Venerabilis Consistorii ibi peraguntur Divina.*“
26) Tamtéž, f. 544r-v. „*Devotio S. Xaverii pluribus persuasa, et cum eorundem patente fructu peracta. Eiusdem Sancti cultus etiam foris Künicii promotus, ubi Sacellum ei est dicatum. Bis quotannis publica ibi habetur devotio. Mense Septembri, Dominica post exaltationem S. Crucis; et Decembri, Dominica intra octavam S. Xaverii, utraque pro virili aucta est, distributis hunc in finem libellis utriusque idiomatis, additis etiam rosariis.*“
27) MZA Brno, fond E 30 – Jezuité v Telči, kart. 4, inv. č. 19/19, f. 1r (1735). Spory s budečským farářem o mše v knínické kapli.

28) DA BB, fond Biskupská konzistoř Brno (dále jen BKB), inv. č. 2640, sign. K6, kart. 773 – Knínice (u Budče), kaple (1717–1748) a FÚ Budeč inv. č. 1 – Pamětní kniha farnosti Budeč 1697–1854.

29) Termín „*tempellum*“ překládáme jako kostelík.

30) Srov. např. J. Hall, Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha 1991, s. 140–141; M. Burke, Jesuit Art and Iconography 1550–1800. New Jersey 1993, s. 17–19; P. Štěpánek ed., Svatý František Xaverský a jezuitská kultura v českých zemích. Olomouc 2014; J. Meier ed., Sendung – Eroberung – Begegnung. Franz Xaver, die Gesellschaft Jesu und die katholische Weltkirche im Zeitalter des Barock. Wiesbaden 2005, aj. Sv. František Xaverský, jezuitský misionář narozený v Navaře roku 1506, patřil k blízkým přátelům a původním stoupencům sv. Ignáce z Loyoly, zakladatele Tovaryšstva Ježíšova. Svůj život sv. František zasvětil misijnímu působení na Dálném východě a stal se známým jako „*apoštol Indie a přilehlých oblastí*“. Základnou jeho misijní činnosti se stalo v té době portugalské Goa (Indie). Při pokusu podniknout misijní cestu do Číny misionář onemocněl a následně dne 3. prosince 1552 zemřel. Svatořečen byl sv. František papežem Řehořem XV. roku 1622.

31) Termín gregoriánská voda se objevuje při svěcení sakrálních objektů poměrně často a vztahuje se k praxi zavedené papežem Řehořem Velikým. Gregoriánská voda tvořená svěcenou vodou s příměsí soli, olivového oleje, vína a popele se používala výhradně ke svěcení sakrálních objektů, v nichž měla být slavena eucharistie a udíleny svátosti i svátostiny, což naznačují její příměsi. Tímto krokem se rozšířilo či potvrdilo poslání tohoto objektu, který je nejen posvěcen (sůl), ale i zasvěcen Bohu skrze působení Ducha svatého, jenž se projevuje ve svátostech /křest, manželství, zpověď.../ (olej), slaví se zde eucharistie (víno) a konají pohřby (popel). Použitím této vody se chtějí naznačit privilegia kostela. Používala se většinou pro farní kostely. Viz M. Righetti, Storia Liturgica. Vol. IV. Roma 2005. Za konzultace děkujeme doc. Ing. Pavlu Kopečkovi, Th.D.

32) J. Miller, Historia provinciae Bohemiae Societatis Iesu ab anno 1555 usque ad annum 1723, Liber IV, NK, XXIII C 104/2, f. 1046.

33) P. Vlček – P. Sommer – D. Foltýn, Encyklopedie českých klášterů. Praha 1998, s. 678; M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 236–238; E. Poche a kol., Umělecké památky Čech 4 (T/Ž). Praha 1982, s. 111–112; M. Knapková, Jezuitská rezidence v Tuchoměřicích a kostely spravované řádem Tovaryšstva Ježíšova v přilehlém okolí. Bakalářská práce, Ústav dějin křesťanského umění KTF UK. Praha 2007, rkp., s. 52.

Obr. 3: Průčelí kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích (okr. Jihlava), záběr z výšky (dron – foto P. Macků, 2019).

Historiografie, která o objektu pojednává,³⁴⁾ byla přesvědčena, že spojení výše uvedeného Millerova textu s datací k roku 1717, kterou máme dochovanou ve dvou provedeních (ve štuku, ryté v nadpraží portálu) na průčelí kaple, koresponduje s jeho současnou podobou.³⁵⁾ Skutečnost, že stavební vývoj kaple je složitější, si ukážeme dále na příslušném místě.

Výroční zprávy nám podávají podrobnější informace o průběhu stavby a jejím zařizování. Díky nejmenovaným dobrodincům získali jezuité pro oltář nové kaple zasvěcený sv. Františku Xaverskému v roce 1714 finanční dar 300 zlatých.³⁶⁾ V následujícím roce bylo započato se stavbou nové kaple, která byla v průběhu jediného roku vyvedena od základů až po korunní římsu s finanční podporou 850 zlatých od zbožných dobrodinců. V témže roce byl dále díky šlechtickým donátorům v kapli vyzdvižen hlavní oltář a pořízen nový kalich a bohoslužebná výbava pro kněze. Budování nového liturgického prostoru v rámci zásad

potridentského období³⁷⁾ však neproběhlo zcela bez komplikací a muselo dojít k nápravě dle pokynů biskupské konzistoře.³⁸⁾ V roce 1716 byla dokončena výzdoba interiéru kaple, byl vztyčen oltář a zavěšen nový zvon v hodnotě 65 zlatých. Závěrečné shrnutí o dokončení této stavební etapy a hospodářském stavu panství podává výroční zpráva z roku 1717.³⁹⁾ Stavba kostelíka sv. Františka Xaverského byla zcela dokončena i s novou věží, v níž se nacházela dvojice zvonů. Vysvěcení kostelíka proběhlo na svátek Povýšení sv. Kříže za přítomnosti zástupce olomoucké konzistoře a řeholníků z řad jezuitské koleje v Telči. Kaple,⁴⁰⁾ věž a nová část rezidence s šesti pokoji a refektářem byly zastřešeny tak, aby

byly chráněny proti ohni. Znění textu této výroční zprávy tedy muselo být zdrojem informací pro řádového historika J. Millera, neboť její obsah překlápí do své knihy *Historiae Societatis Iesu*, jak bylo uvedeno výše.

Starší literatura, která se dotýká knínické kaple (G. Wolny), naproti pramenům uvádí informaci, že ke svěcení kaple mělo dojít až roku 1727.⁴¹⁾ Jiná starší literatura se o kapli nezmiňuje, pouze tuto lokalitu dává do souvislosti s jezuitskou kolejí v Telči.⁴²⁾

38) DA BB, fond BKB, inv. č. 2640, sign. K 6, kart. 773 – Knínice (u Budče), kaple 1717–1748, f. 5. V blízkosti presbytáře měl být postaven ambon tak, aby se opíral o obezděný dubový trám připojený ke sloupu z evangelijní strany. Biskupská konzistoř neprodlené udala pokyny, trám ze sloupu odtrhnout a uvést do stavu, aby vyhovoval obecným církevním předpisům.

39) ARSI, Bohemia 131, f. 265r–265v. „*Res Spiritualis Kunitzii ante omnia promota: In novo Sacello ad plenam perfectionem Indus et extra cum nova turri, et in ea geminis appensis campanis deducto, et festo Exaltationis S. Crucis ex inducto Rdssmi Consistorii Olomucensis per R. P. Collegii et Domus nostrae Moderatorem aqua gregoriana benedicto; consueta annua devotiones cum maiore, quam aliis annis devoti populi accursu celebrata sunt, novis ad Septennium duraturis plenariis indulgentiis ex Urbe impetratis. Mensa Sacra Convivarum ibidem hoc Anno numeravimus 1280. Huic Sacello accessit pro Ara Maiore, quam elegans ornat altare, simul et pro Sacerdote celebrato totus tum mundis fimbriis lineus apparatus... Foris Kunitzii sex cubacula cum refectorio et vicina sacristia habitabilia reddendo; tecta veró tum novi Sacelli, tum turris, tum novae partis Residentiá imbricibus appensis, contra incendia praemuniendo...*“

40) J. Miller použil ve svém textu označení *tempellum* (kostelík). Výroční zprávy telčské koleje pravidelně používají označení *sacellum* (kaple).

41) Srov. G. Wolny, *Kirchliche Topographie von Mähren*. II. Abteilung – Brünner Diocese. III. Band. Brünn 1860, s. 320. Povolení k vysvěcení kaple „*aqua gregoriana*“ získal rektor jezuitské koleje v Telči P. Jan Severus Pfanner, SI 27. 4. 1727. Za rok postavení kaple považuje až rok 1727, vychází zřejmě z údaje o vysvěcení kaple a nepřipouští dlouhou prodlevu od výstavby. K samotnému patrocinu sv. Františka uvádí s otazníkem Františka Borgiáše a zmiňuje hlavní pouť konající se v neděli po svátku Povýšení sv. Kříže. Srov. DA BB, o. c. v pozn. 38.

42) J. Schmidl, *Historia Societatis Jesu provinciae Bohemiae I-II*. 1754, sv. 3, s. 498; T. W. Ruprecht, *Kurzgefaßte Geschichte über den Ursprung der heutigen Ordensklöster, wie auch Dom- und Kollegiatstifter im Markgrathume Mähren*. Wien 1783, s. 204, 208; F. J.

34) J. Tiray, o. c. v pozn. 17, s. 144–147; B. Samek, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2* (J/N). Praha 1999, s. 147; J. Černý, *Poutní místa jihozápadní Moravy – milostné obrazy, sochy a místa zvláštní pobožnosti*. Pelhřimov 2005, zde heslo Knínice; D. Foltýn a kol., o. c. v pozn. 1, s. 364–365 (P. Nevimová, heslo Knínice); V. Nekuda ed., *Dačicko, Slavonicko, Telčsko. Vlastivěda moravská*. Brno 2005, s. 642; M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 440–441; J. Z. Charouz, o. c. v pozn. 24, s. 216.

35) D. Foltýn a kol., o. c. v pozn. 1, s. 364–365.

36) ARSI, Bohemia 130, Annus 1714, f. 18: „*Pre Ara Sacelli Xaveriani quod in annum alterum Kunitzii serventur meditamus, pia quaedam manus obtulit florenos 300.*“; Annus 1715, f. 190: „*Kinitzii hoc tandem anno á fundamentis ad Supremam usque coronidem exsurrexit Xaverianum; operi huic promovendo contulit liberalis Xaveriophilorum manu florenos 850. Nobile par conjugum q quod anno priore pro extruenda Ara maiore 300 florenos obtulit hoc anno calicem novum, cum novo apparatu Sacerdotali suppraddidit. Templi nostri Arae Xaverianae obvenit Capitale 200 florenos ex quorum censu singulis feriis sextetis per duo sacra arderent decem é virginea cera candelae.*“; Annus 1716, f. 191: „*Kinitzii fabrica novi Sacelli plené interies incrustata, novum altare erectum, campana nova 65 fl. pretio appensa.*“

37) J. Bronková, *Problematika sakrality a sakrálního prostoru ve spisech církevních autorit kolem roku 1600*. Disertační práce Ústavu dějin umění FF UK. Praha 2007, rkp., zejména s. 55–61 (vedoucí práce Mojmir Horyna).

Další stavební činnost probíhala v Knínicích ve 2. polovině 18. století. Jednalo se o adaptaci zdejší tvrze na jezuitskou rezidenci. Této problematice byl věnován samostatný příspěvek,⁴³⁾ důležitým pramenem nám bude jeden z plánů z této přestavby, který nám, bude užitečný z hlediska poznání stavební podoby a chronologie knínické kaple.

Tovaryšstvo Ježíšovo bylo zrušeno 21. července roku 1773 papežem Klementem XIV. brevem *Dominus ac redemptor noster*. V habsburské monarchii vešlo breve ve známost jeho zveřejněním dne 17. září 1773.⁴⁴⁾ Veškerý majetek jezuitského řádu v habsburské monarchii byl svěřen do správy nově vzniklého Studijního fondu, který byl určen pro podporu školství.⁴⁵⁾ V jeho péči zůstal knínický majetek do roku 1789. Tehdy byl prodán v dražbě konané ve Znojmě společně s nedalekou Budčí Josefu hraběti Wallisovi (1767–1818) za 50 236 zlatých.⁴⁶⁾ Po Josefu Wallisovi byl majetek předveden na jeho neter Annu Schaffgotschovou rozenou Salm-Reifferscheidt-Wallis, za níž většinou jednal její manžel Guido Schaffgotsch. Kaple však stála na okraji zájmů nových majitelů.

Zprávy z 20. let 20. století nás informují o dosti neутěšeném stavebně technickém stavu objektu.⁴⁷⁾ Farář Metod Švéda uvádí, že stavba kaple již po dlouhá léta není udržována, ačkoliv majitelka je o jejím stavu dobře informována. Na základě jeho zprávy bylo používání

Obr. 4: Kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích s připojenou sýpkou, pohled z východu, záběr z výšky (dron – foto Pavel Macků, 2019).

kaple Povýšení sv. Kříže pro liturgické účely vzhledem k jejímu špatnému stavu zakázáno dne 8. dubna 1925 výměrem okresní politické správy v Dačicích.⁴⁸⁾ Majitelé panství se k žádoucí opravě budov postavili záměrně, a proto farář Švéda zvažoval uspořádání finanční sbírky určené na opravu kaple. Pro podporu svého záměru požádal o odborné vyjádření Státní památkový úřad pro Moravu a Slezsko v Brně.⁴⁹⁾ Nakonec se rozhodl na doporučení úřadů přistoupit k zřízení kostelní jednoty s podporou majitelů, kteří tuto možnost financování oprav opět zamítli. Hlavním důvodem neschválení byl nedostatek finančních prostředků, závazky k dalším kostelům na panství a konání pravidelných bohoslužeb v kapli pouze čtyřikrát ročně. Nakonec došlo k opravě kostela a věže v součinnosti faráře, Biskupské konzistoře v Brně, Památkového úřadu, majitele a mnohých dalších dobrovolníků. Stavbu vedl zednický a tesařský mistr Josef Hruža z Jemnice. Zachoval se rozpočet, který sloužil jako podklad pro žádost o státní subvenci.⁵⁰⁾ Opravy byly dokončeny na podzim roku 1931 a přišly celkem na 26 000 Kč. Hrabě Schaffgotsch přispěl na obnovu bývalého poutního areálu 4000 Kč. Ostatní potřebné finance byly získány díky darům v průběhu čtyř let.⁵¹⁾ V roce 1933 byly z darů dobrodinců pořízeny pro kostel v Knínicích tři nové zvony v ceně 14 000 Kč.⁵²⁾ Na podzim roku 1940 byl dále umístěn do věže knínického kostela hodinový stroj.⁵³⁾ Nově pořízené zvony knínické obyvatele netěšily dlouho. Zpráva ze dne 20. prosince 1945 nás informuje, že dne 19. března roku 1942 došlo k zrekvírování dvou zvonů knínického kostela pořízených z milodarů v roce 1933 v hodnotě 14 621 Kč pro válečné účely.⁵⁴⁾

Schwoy, Topographie von Markgraftum Mähren 3. Wien 1794, s. 339–340, 543; G. Wolny, Die Markgrafschaft Mähren: topographisch, statistisch und historisch geschildert. Bd. Znaimer Kreis. Brünn 1837 s. 161, 163–164, 308.

43) O. Hnilica – P. Hnilicová – A. Hamrlová, Tvrz v Knínicích (okr. Jihlava) s přihlédnutím k její adaptaci na jezuitskou rezidenci, in: Svorník 16, 2020(?), v tisku; srov. J. Sadílek, SHP Knínice – sýpka u kaple, jezuitská rezidence, Olešnice na Moravě 2005, rkp. uložený v NPÚ ÚOP v Telči. Zde si připomeňme jen několik nejdůležitějších informací. V roce 1759 byla mezi rektorem telčské koleje P. Františkem Wissingerem a kdousovským zednickým mistrem Matyášem Kirchmayerem uzavřena smlouva o výstavbě „nové“ budovy rezidence v Knínicích. Před výstavbou nové rezidence došlo k opravě cihelny v Knínicích provedené M. Kirchmayerem. Rokem 1766 jsou datovány dochované účty o stavbě knínické hospody a jiných hospodářských budov a z roku 1768 pocházejí účty ke stavbě stáji v Knínicích. Smlouva obsahuje specifikaci podmínek, ke kterým se obě strany v rámci výstavby nového řádového obydlí zavázaly. Díky zmínce o jejich existenci ve smlouvě lze předpokládat, že musely být plány nakresleny nejpozději před podpisem smlouvy, která je datována 2. února 1759.

44) M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 184.

45) J. Šotola, Zrušení jezuitského řádu na Moravě v roce 1773, in: Vlastivědný věstník moravský LIV, 2002, s. 260–276, 387–399, zejména s. 266–273; V našem prostředí doposud nejlépe uchopil tematiku: J. Šotola, Zrušení jezuitského řádu v Českých zemích. Kolektivní biografie bývalé elity (1773–1800). Disertační práce. Fakulta humanitních studií UK. Praha 2005, rkp. (vedoucí práce Eduard Maur).

46) Srov. G. Wolny, o. c. v pozn. 41, s. 161 a 163; T. V. Bílek, Statky a jmění kolleji jezuitských, klášterů, kostelů, bratrstev a jiných ústavů v království Českém od císaře Josefa II. zrušených. Praha 1893, s. 113.

47) DA BB, fond BKB (1791–1990), inv. č. 3425, sign. B219 Budeč, č. 49346/I Kynice, oprava kostela.

48) Tamtéž, f. 322.

49) Tamtéž, f. 328.

50) Věc: Knínice, filiální kostel, opravy I., Obecnímu úřadu v Knínicích, v Jemnici 24. července 1931 zednický a tesařský mistr, Josef Hruža, stálý přísežný soudní znalec, Jemnice. Uloženo ve spisovém archivu NPÚ ÚOP v Brně.

51) Tamtéž, f. 348.

52) Tamtéž, f. 356.

53) Pamětní kniha obce Knínice I. (1910–1975).

54) DA BB, fond BKB, inv. č. 18378, ev. j. 6438. Evidence válečných škod. Srov. Pamětní kniha obce Knínice I. (1910–1975).

Obr. 5: Loď kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích a k ní připojená zvonová věž, jako jeden z ukazatelů nesourodství stavebního tělesa, záběr z výšky (dron – foto P. Macků, 2019).

Obr. 6: Interiér kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích, s pohledem na varhanní kruchtu (foto O. Petyniak, 2016).

Zkonfiskované objekty v Knínicích přešly po 2. světové válce nejprve do majetku československého státu a později obce. Objekt chátral. Z roku 1950 se dochovalo oznámení Stanislava Bartoně o špatném stavu vstupu do kaple a o zatékání vody.⁵⁵⁾ V šedesátých letech došlo k obnově exteriéru objektu.⁵⁶⁾ V sedmdesátých letech byla vyměněna střešní krytina a opraveny věžní hodiny.⁵⁷⁾ Problémy s vlhkostí objektu však přetrvávaly ještě v devadesátých letech.⁵⁸⁾ Roku 2000 došlo k opravě krovové konstrukce⁵⁹⁾ a roku 2002 obnově fasád, k repasi okenních prvků a sanaci vlhkosti.⁶⁰⁾

55) „Jelikož kostel stojí níže, jak kulturní dům, je k němu z bouračky staré hospody odpad nahrnut, čímž voda může volně přes práh vnikat do kostela, prý je jí dosti hlavně když táje sníh nebo je bouře. Hlavní vchod je podepřen kůly.“ OVÚP MÚ Telč, Knínice, Telč 1/1950.

56) Národní památkový ústav (dále jen NPÚ) Telč, č. j. 2365/65, 7/1965, Knínice, okr. Jihlava, filiální kostel Povýšení sv. Kříže, stavební závady.

57) NPÚ Telč, č. j. 4893/78, 9/1978; Pamětní kniha obce Knínice II. (1975–2004), rok 1978, s. 83.

58) NPÚ Telč, č. j. 3437/91, 7/1991 Knínice, okr. Jihlava, filiální kostel sv. Kříže – zanedbání údržby, revize movitých kulturních památek, zajištění proti vykrádání; Památkový ústav v Brně, věc: stejné jako výše, 6/1997.

ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA OBJEKTU

Na základě studia odborné literatury⁶¹⁾ a historických pramenů by bylo možné předpokládat, že se v případě kaple Povýšení sv. Kříže jedná o běžný vesnický kostelní objekt. Při přímém setkání s památkou je však již na první pohled zřejmé, že jsou zde nezvyklé stavební skutečnosti, které je zapotřebí objasnit. První z nich je přímé napojení kaple na přilehlou sýpku, dále nápadně mohutná zvonová věž a také na lokální poměry elegantně architektonicky řešené průčelí.

Těleso kaple Povýšení sv. Kříže má neorientovanou dispozici, kdy je presbyterium směřováno k jihozápadu. Hodinová věž se přimyká k lodi z jihovýchodní strany a připojený objekt sýpky k ní fyzicky přiléhá taktéž z této strany. Vnitřní uspořádání kaple je jednoduché, jde o jednopatrovou obdélnou halu se zúženou částí kněžiště. Interiér kaple je oddělen stropní konstrukcí od podstřešního prostoru. K tělesu kaple přiléhá hranolová zvonová věž, která má čtyři patra a je zakončena stanovou střechou s vrcholovou věžičkou. Přiléhající sousední objekt sýpky je taktéž čtyřpatrový.⁶²⁾ Loď kaple je zastřešena sedlovou střechou, jakožto i objekt sýpky.

59) OVÚP MÚ Telč, Knínice, 2104/00

60) OVÚP MÚ Telč, č. j. 2783/02, Žádost o vydání stanoviska – fasáda kostela Povýšení sv. Kříže v Knínicích, 16. 9. 2002; Okresní úřad Jihlava, č. j. RR/kult0988/02, 5/2002

61) Výběrově: G. Wolny, o. c. v pozn. 42, s. 161, 163, 308; *tjž.*, o. c. v pozn. 41, s. 320; T. V. Bílek, o. c. v pozn. 46, s. 113, 119; J. Tiray, o. c. v pozn. 17, s. 147; B. Samek, o. c. v pozn. 34, s. 147; J. Černý, o. c. v pozn. 34, s. 135–136; D. Foltýn a kol., o. c. v pozn. 1, s. 364–365; V. Nekuda, o. c. v pozn. 34, s. 642; M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 325, 440–441; J. Z. Charouz, o. c. v pozn. 24, 214–216; O. Hnilica – K. Zářecká, o. c. v pozn. 3; K. Zářecká – O. Hnilica – A. Hamrlová, Der regionale Wallfahrtsort Kninitz/Knínice als Geislicher und Landschaftsformander Mittelpunkt des Landbesitzes der Jesuiten aus Telč, in: W. Telesco – T. Aigner edd., Sakralisierung der Landschaft. Inbesitznahme, Gestaltung und Verwendung im Zeichen der Gegenreformation in Mitteleuropa. St. Pölten: Diözesanarchiv 2019, s. 242–255; M. Holubová, o. c. v pozn. 24, s. 343–362.

62) Základní orientační půdorysné rozměry jsou pro loď 22,4 × 10,5 m, pro věž 5,6 × 7,2 m a těleso připojené sýpky má rozměry 12,2 × 7,45 m. Viz O. Hnilica – P. Hnilicová – A. Hamrlová, o. c. v pozn. 43; obecněji např. srov. E. Maur, Česká barokní sýpka, in: V. Vlnas – T. Sekyrka edd., Ars baculum vitae, Sborník studií z dějin umění a kultury. K 70. narozeninám Prof. PhDr. Pavla Preisse, Praha 1996, s. 156–159. Objekt sýpky není předmětem tohoto příspěvku, avšak je v něm umístěna sakristie kaple a má s ní společnou historickou zeď.

Interiér je rozčleněn příčně na tři části. První částí je zužující se prostor presbyteria, které je z interiéru zakončeno polygonálně, zatímco z exteriéru je ortogonální. Z presbytáře je přístupná sakristie, která se nachází v přízemí objektu sýpky. Presbyterium je odděleno rozšiřující se stěnou otevřenou do triumfálního oblouku. V prostoru kněžiště je umístěn hlavní oltář s dvojicí samostatně stojících soch, dále pak oltářní menza a ambon. Druhým samostatným prostorovým blokem je pak samotná loď kaple. Loď je na evangelijní i epištolní straně v síle zdíva opatřena z každé strany dvěma nikami pro boční oltáře. Z mobiliárního vybavení se zde kromě bočních oltářů nacházejí kostelní lavice. Poslední částí je úsek vymezený varhanní kruchtou. Na kručtě, která je přístupná z 2. nadzemního patra věže, se nacházejí varhany. V objektu se nenalézá žádná krypta či jiný typ podzemního prostoru.

Věž kaple tvořená hranolovým tělesem na mírně obdélném půdorysu je přímo přistavěna k lodi, s níž má společnou zeď. Věž je koncipována jako hodinová a zvonová s vloženou konstrukcí zvonové stolice. Vnitřní prostor věže má každé podlaží utvářeno jako samostatný prostor s lehkou dřevěnou schodišťovou konstrukcí. Přístup do věže je z 1. nadzemního podlaží z čelní tj. severovýchodní strany, z něhož jsou dále dostupná vyšší patra. Kručka se nachází ve 2. nadzemním podlaží, ve 3. podlaží pak hodinový stroj. Ze 4. patra je přístupná část podstřešního prostoru nad interiérem kaple. V 5. patře se nacházejí ciferníky hodin a zvonové stolice se zvony. Poslední podlaží má nad sebou již otevřenou krovovou konstrukci střechy a věžičky.

XAVERIÁNSKÝ KULT U TELČSKÝCH JEZUITŮ

Sv. František Xaverský patří společně se zakladatelem řádu sv. Ignácem z Loyoly k ústředním světeckým osobnostem Tovaryšstva Ježíšova. Jeho misionářské dílo je neodmyslitelně spojeno s naplňováním jednoho z poslání jezuitského řádu. Rekonstruovaná skutečnost ukazuje, že v telčském řádovém domě, k němuž Knínice přináležely, byla akcentace jeho kultu mimořádná.⁶³⁾ V literatuře již bylo mnohokrát uvažováno o provázanosti výchovy a formace budoucích misionářů s posláním koleje v Telči jako domu tzv. třetí probace,⁶⁴⁾ neboť její součástí bylo získání misijních zkušeností. Historiografie upozorňuje na skutečnost, že tímto probačním domem prošla většina ze 160 jezuitů z české provincie, kteří poté misijně působili v zámorí.⁶⁵⁾ Další propojení této úcty mezi jezuitskou kolejí v Telči a jejich rezidencí v Knínicih dokládají zdejší sakrální prostory, také na tuto skutečnost již bylo poukázáno.⁶⁶⁾

Obligatorní úctou k řádovým světcům sv. Ignáci a sv. Františku Xaverskému jsme v telčském řádovém domě schopni dobře sledovat díky systematickým zmínkám ve výročních zprávách *Litterae Annuae domus Telzensis Societatis Iesu*.⁶⁷⁾ Další indicií vedoucí k úvaze o nadstan-

dartní oblibě kultu sv. Františka Xaverského, kterou jsme později museli korigovat,⁶⁸⁾ byla úvaha o zřízení stavebně výrazného sekundárního bohoslužebného prostoru v telčském řádovém kostele zasvěceného tomuto světci.⁶⁹⁾ Nicméně samotná knínická kaple, vzhledem k přímé vazbě na telčský řádový dům, přece jen vykazuje určitá specifika xaveriánského kultu v kontextu poutního místa. Jiné řádové kostely v české jezuitské provincii s tímto zasvěcením nalézáme v Březnici,⁷⁰⁾ Uherském Hradišti,⁷¹⁾ Opařanech⁷²⁾ či v kapli při koleji na Novém Městě pražském⁷³⁾ a v Dolním Přímě.⁷⁴⁾ Mimo vlastních oltářů či jinak šířeji koncipovaného výzdobného programu, pokud je nám známo, nedisponují srovnatelnou paralelou xaveriánského hrobu jako středobodu jeho zdejšího kultu.⁷⁵⁾

POUTNÍ MÍSTO

Knínice se staly v dobách správy jezuitského řádu poutním místem,⁷⁶⁾ které lze prezentovat jako ukázkou místa lokální zbožnosti a sakralizace krajiny v období baroka.⁷⁷⁾ Lokalita měla výrazný duchovní význam pro rozvoj kultu sv. Františka Xaverského jak v rámci regionu, tak z hlediska řádového prostředí.⁷⁸⁾ Duchovní centrum poutního místa tvořila kaple Povýšení sv. Kříže,⁷⁹⁾ budova řádové rezidence a architektonicky řešených deset zastavení křížové cesty nacházejících se v blízkém okolí obce.⁸⁰⁾ Podle ústní tradice měla zdejší křížová cesta vzniknout z iniciativy místního sládky, který údajně přinesl ostatek

viz M. Ramešová – Š. Valecký, Vztahy variant literae annuae domus třetí probace v Telči v letech 1656–1660. Analýza a komparace kopií, in: *Folia Historica Bohemia* 31, č. 1, 2016, s. 87–106.

68) O. Hnilica, o. c. v pozn. 1, s. 30; O. Hnilica, heslo A.9. Půdorys druhé fáze telčského jezuitské koleje a řádového kostela, a) Idea koncepce, in: K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová edd., o. c. v pozn. 1, s. 218–219.

69) O. Hnilica – A. Hamrllová – K. Zářecká, Architektur und Mobiliar der Gesellschaft Jesu in Telč als Reflexion der Vision des Stifterin in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, in: J. M. Havlík – J. Hlaváčková – K. Kolermann edd., *Orden und Stadt, Orden und Ihre Wohltäter*, *Monastica historia* 4, Prag – St. Pölten 2019, s. 139–171, zejména s. 157.

70) P. Vlček – P. Sommer – D. Foltýn, o. c. v pozn. 33, s. 190–192.

71) D. Foltýn a kol., o. c. v pozn. 1, s. 697–701; M. Zemek, *Knihy o Redutě*, Velehrad 2001.

72) P. Vlček – P. Sommer – D. Foltýn, o. c. v pozn. 33, s. 399–401.

73) Tamtéž, s. 577–580.

74) K. Zářecká, Kult sv. Františka Xaverského na Králověhradecku, in: P. Štěpánek ed., *Svatý František Xaverský a jezuitská kultura v českých zemích*, Olomouc 2014, s. 192–199, zejména s. 196.

75) Stručně viz K. Zářecká – O. Hnilica – A. Hamrllová, o. c. v pozn. 61, s. 247; *titiž*, Regionální a poutní místo Knínice jako duchovní a krajinotvorné ohnisko panství telčských jezuitů, in: *Památky Vysočiny: sborník NPÚ ÚOP Telč*, 2019, s. 9–28, zvl. s. 13; A. Hamrllová, Jezuitský mobiliář kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicih v kontextu novodobých pramenů a restaurátorských prací, in: *Památky Vysočiny: sborník NPÚ ÚOP Telč*, 2019, s. 31–43, zvl. s. 36.

76) S. Bouček – R. Jeřábek edd., *Lidová kultura – Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3, Praha 2007, s. 789–791.

77) M. Holubová, Panna Marie Svatohorská. Příspěvek k barokním vazbám jezuitské rezidence a poutního místa. Praha 2015. Autorka představuje vazby a mechanismus fungování barokního poutního místa pod správou Tovaryšstva Ježíšova na dané případové studii. Mnohé ze zde uváděných aspektů lze zobecnit a ztotožnit taktéž pro Knínice.

78) M. Holubová, o. c. v pozn. 24.

79) MZA Brno, E30 Jezuité Telč, bez sign., listiny č. 23, 25, 26, 27, 31, 33, 34. Odpustková breve byla knínické kapli udělena v letech 1693, 1703, 1711, 1717, 1741, 1755 a 1758.

80) J. Z. Charouz, o. c. v pozn. 24; srov. K. Zářecká – O. Hnilica – A. Hamrllová, o. c. v pozn. 61.

63) Srov. M. Holubová, o. c. v pozn. 24, s. 343–362.

64) Např. J. Hrdlička a kol., *Telč 900 let*, Telč 1999, s. 28.

65) A. Hrdlička, *Kostel Matky Boží a jiné církevní památky Města Telče*, Telč 1899, s. 66; M. M. Buben, o. c. v pozn. 1, s. 438.

66) J. Z. Charouz, o. c. v pozn. 24, s. 214.

67) Österreichische Nationalbibliothek Wien (dále jen ÖNB Wien), Cod. 13558., Hand.; k tématu telčských jezuitských výročních zpráv

Obr. 7: Hrob s vera effigie sv. Františka Xaverského na epištolní straně kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích (foto O. Petyniak, 2016).

Obr. 8: Portál přenesený ze starší (1717) podoby kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích, osazený do průčelí z druhé poloviny 18. století (foto O. Petyniak, 2016).

sv. Františka Xaveria z Říma.⁸¹⁾ O reliquiích světce se řádové prameny nezmiňují. Velké poutě se v Knínicích konaly třikrát do roka – na svátek sv. Františka Xaverského (3. prosinec), Nalezení (3. květen) a Povýšení sv. Kříže (14. září). Nezanedbatelný byl vliv Knínic na okolí i po stránce hospodářské a kulturní. Jezuitům z Telče zdejší rezidence sloužila jako místo odpočinku. Volný čas (*recreatio*) zde každoročně na přelomu léta a podzimu trávili pedagogové jezuitského semináře.⁸²⁾

81) K č. j. 835/39 ze 24/5 1939 Ř. k. FÚ v Budči; Knínice, kaplička křížové cesty; v dopise z 1/7 1939 uvádí farář Metod Svěda tuto skutečnost podle ústní tradice, která je zaznamenána ve školní kronice.

82) MZA Brno, fond G10, Sběrka rukopisů Zemského archivu 1200–1999, inv. č. 155, Diarium inchoatum A. 1766 1. Novembris. Pravidelný pobyt pedagogů telčského semináře v rámci odpočinku (*recreatio*) dokládají průběžné zápisy v uvedeném deníku.

NÁLEZOVÁ SITUACE A JEJÍ VAZBA NA STAVEBNĚ HISTORICKÉ SOUVISLOSTI

Objekt, jak byl popsán v úvodní části příspěvku, vykazuje několik stavebních zvláštností, které dávají tušit, že dnešní stavba ne zcela odpovídá kapli z roku 1717, jak ji popsal řádový historiograf P. Johannes Miller, SI. Předně nápadná je zdejší zvonová věž, jejíž připojení k lodi částečně zasahuje do okna lodě. Mohutnost věže včetně uvedeného krytí části okna by mohlo být vysvětleno statickými problémy, kterými v minulosti trpěla.⁸³⁾ Předpokládané poškození bylo vyvoláno jednak dynamickým namáháním přenášejícím přes zvonovou stolic, ale zejména zdejším podložím inundačního charakteru. Problematický je na průčelí kaple umístěný zdvojený chronogram, poprvé ve štuce zaznamenaný letopočet 1717 a podruhé vyrytý na kamenicky zpracovaném portálu M.D.CC.XVII. Matoucí je dále stavebně-slohová stránka objektu. Z hlediska jejího výtvarného zařazení se pohybujeme mezi barokními a klasicistními stylovými tendencemi. Kamenické dílo vstupního portálu je nejen formálně odlišné, ale i jeho proporční měřítko nekoresponduje zcela se současným pojetím kaple. Další indicie, které nekorespondují s tezí, že současný objekt z roku 1717 přineslo dendrochronologické datování krovu.⁸⁴⁾ Rok smýcení dřeva u krovu nad kaplí je

uváděn rok 1776/7, u krovu věže 1716/7 a konečně oprava krovu u věže 1932/3.⁸⁵⁾

83) Věc: Knínice, Kaple, zabezpečení, Obecnímu úřadu v Knínicích – místní šetření, Státní památkový úřad pro Moravu a Slezsko v Brně, 1925, č. 6407, Biskupská konzistoř v Brně, v příčině opravy kaple v Knínicích; Věc: Knínice, kostel, zabezpečení. K číslu 6467 ze dne 30. VI. 1925, Biskupské konzistoři v Brně; Pamětní kniha obce Knínice I. (1910–1975), rok 1925: *Kostel uzavřen, 8/4 zakázala okr. politická správa v Dačicích přístup do kostela pro jeho chatrný stav. Proto v letech 1925–1930 slavila se pouť pod širým nebem před domem č. 93, v jehož vratech postaven byl oltář.*

84) Laboratoř DENDROLA Brno, www.dendrochronologie.cz, viz databáze.

85) J. Bláha, Knínice, sýpka u kaple – Dendrochronologické datování. Telč, říjen/listopad 2005, zpráva uložena na Stavebním odboru Městského úřadu v Telči. U sousedního objektu sýpky, u něhož bylo zpracováno podrobnější ohledání, bylo určeno skácení dřeva na jeho stavbu do let 1779/80/81.

Obr. 9: Hlavní oltární obraz reflektující, jak původní patronium sv. Františka Xaverského, tak nové Povýšení sv. Kříže. Obraz byl pořízen do kaple po roce 1717, autor neznámý (foto O. Petyniak, 2016).

Bližší zájem o lokalitu si vyžádal konfrontaci zjištěných dat s konvolutem historické stavební dokumentace pro stavbu nové rezidence vedenou zednickým mistrem M. Kirchmayerem z Kdousova pocházející z roku 1759, jak již bylo výše připomenuto. Zajímavý je zejména plán celého zdejšího jezuitského areálu.⁸⁶⁾ Na plánu je zachycený objekt kaple kratší než je její dnešní stav a současně má její podoba proti lodi užší presbyterium zakončené polygonálním závěrem. Kaple je zobrazena s třemi křížky v interiéru, značícími tři tehdejší oltáře, a taktéž je zde zaznamenáno propojení kněžiště s prostorem nacházející se v rámci dnešního objektu sýpky, tedy funkčně vázané sakristie. Kaple je na tomto plánu zachycena přímo v napojení s přiléhající budovou dnešní sýpky, tak jak tomu je dodnes. Dále je zde přehledně zakreslen rámec dvora (atria) jako shromažďovacího prostoru pro věřící ve dnech hlavních poutí. Velmi podstatné je rovněž zjištění, že na tomto dobovém plánu schází jakýkoliv náznak zobrazení dnešní mohutné zvonové věže, která se dnes přimyká k lodi a hlavnímu průčelí. Tedy věž, o níž se hovoří v rámci dokončení stavební fáze z let 1715–1717, musí být věž jiného charakteru, zahrnutá v rámci půdorysu tehdejší podoby objektu. Nejpravděpodobněji tedy šlo o věž sanktusníkovou, jak již bylo zmíněno výše v souvislosti s podobností kní-

nické kaple s objektem kaple sv. Víta při bývalé jezuitské rezidenci v Tuchoměřicích.

Měřítkem plánu je rakouský sáh.⁸⁷⁾ Po převedení plánu do skutečného měřítka bylo přistoupeno ke vzájemné komparaci obou staveb. Následující náskres slouží jako podkladová matrice pro současný půdorys, do kterého byl vložen obrys kaple z dobového plánu zpracovaného M. Kirchmayerem (vyznačen červeně). Z uvedené komparace obou plánů lze vyvodit následující. Plán z roku 1759 zachycuje stav kaple ze stavební etapy prováděné v letech 1715–1717. Přestože došlo v roce 1773 ke zrušení řádu Tovaryšstva Ježíšova, je zřejmé, že fungování samotného poutního místa ohroženo nebylo. Z dendrochronologického datování prvků krovu a výše uvedeného jsme dovodili, že v průběhu sedmdesátých let 18. století, v období zrušení řádu probíhala v Kníních bezesporu nákladná přestavba kaple.

Tedy v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 18. století byla kaple prodloužena o část s vloženou kruchtou a zvonovou věží. Starší zdivo presbytáře bylo obezděno a poté vybouráno tak, že v interiéru navazuje na původní polygonální tvar a z exteriéru má již zcela ortogonální formu. V období, kdy kaple byla rozestavěná, přišlo zrušení řádu, které pak znamenalo převzetí majetku Studijním fondem. Časová distance čtyř let mezi zrušením řádu a rokem smýcení řeziva zabudovaného v kapli vypovídá, že zřejmě muselo dojít ke konsolidaci poměrů (organizačních či hospodářských), které vyústily k rozhodnutí dokončit stavební práce. Kaple pak byla nově zastropena a byl nad ní zřízen krov. Nově zbudovaná zvonová věž pak patrně byla opatřena krovem, k němuž bylo použito dřevo krovu za starší stavby kaple, což by taktéž odpovídalo dendrochronologii. Následovalo zřízení nové střechy na dnešním objektu sýpky, čemuž odpovídají stavební zásahy v koruně jejího zdiva, které muselo obě stavby výškově nivelizovat. Kromě předestřehných zjištění potvrzuje tuto hypotézu i celková homogennost stavebního tělesa kaple.

Určitý časový odstup od tématu, avšak vyplněný badatelskou činností na jiných objektech Tovaryšstva Ježíšova v Telči, přinesl své ovoce v podobě nálezů doposud neznámých archiválií a nových zjištění, které nám pomohly dovodit alespoň část chybějícího poznání. Předně se podařilo nalézt raně novověký plán nárysu hlavního průčelí kaple v přibližně dnešní podobě, tedy s připojenou zvonovou věží.⁸⁸⁾ Tento plán bohužel postrádá jakékoliv další zpřesňující informace či datace. Poskytuje však zajímavou informaci o předpokládané výšce zvonové věže, zde zakreslené bez hodinového patra. Otázka zůstává, do jaké časové vrstvy jej můžeme zařadit? Pozoruhodnou indicií, která pomáhá verifikovat a upřesnit výše uvedený scénář, je zmínka o nedochovaných pramenech, jejichž existence je zaznamenána ve starém inventáři k telčským jezuitikám ve Státním archivu Brno (dnes MZA).⁸⁹⁾

87) Rakouský (vídeňský) sáh = 1,896 m.

88) MZA Brno, G1 Bočkova sbírka, kart. 35, inv. č. 6342, fol. 2r; viz O. Hnilica, heslo A.12 Nárys fasády kaple Povýšení sv. Kříže v Kníních, in: K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová edd., o. c. v pozn. 1, s. 221–222.

89) Nedochovaný pramen z archivu telčské jezuitské koleje, je zmíněn ve starém inventáři k telčským jezuitikám v MZA E30, kn. č. 1. Položka se starou sign. č. 32/10. Za upozornění na tuto položku děkujeme Mgr. Jarmile Hlaváčkové, Ph.D.; Viz J. Hlaváčková, Rekonstruk-

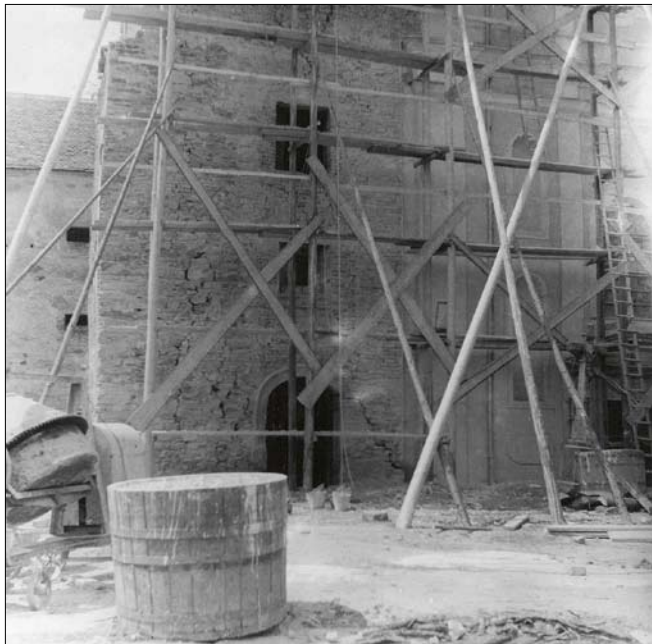
86) MZA Brno, fond E30 Jezuité v Telči, 19/40; viz O. Hnilica, heslo A.11 Plány na novou jezuitskou rezidenci v Kníních, a) Neúplný půdorys nové knínické rezidence, in: K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová edd., o. c. v pozn. 1, s. 220–221.

Obr. 10: Průčelí kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích, stav objektu v roce 1925 (fotoarchiv NPÚ ÚOP v Brně, neg. č. 382).

Obr. 11: Interiér kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích, pohled ke kněžišti, stav objektu v roce 1925 (fotoarchiv NPÚ ÚOP Brno, neg. č. 380).

Obr. 12: Stavební práce na statickém zajištění zvonové věže kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích, stav objektu v roce 1966 (autor fotografie Žlábek, 7/1966; NPÚ ÚOP v Telči, inv. č. 42395).

Inventář uvádí, že měla existovat *Delineationes Sacelli*, ale i soupis výdajů za stavbu nové věže, oltářů a podlahy pro kapli v Knínicích k roku 1767. Klíčovou informací jsou tedy nejen jmenované položky, ale zejména rok, k němuž lze pravděpodobně vztáhnout i předmětný nárys průčelí. Zřej-

ce archivu jezuitského domu třetí probace v Telči, Archivní časopis 69, č. 2, 2019, s. 140–164.

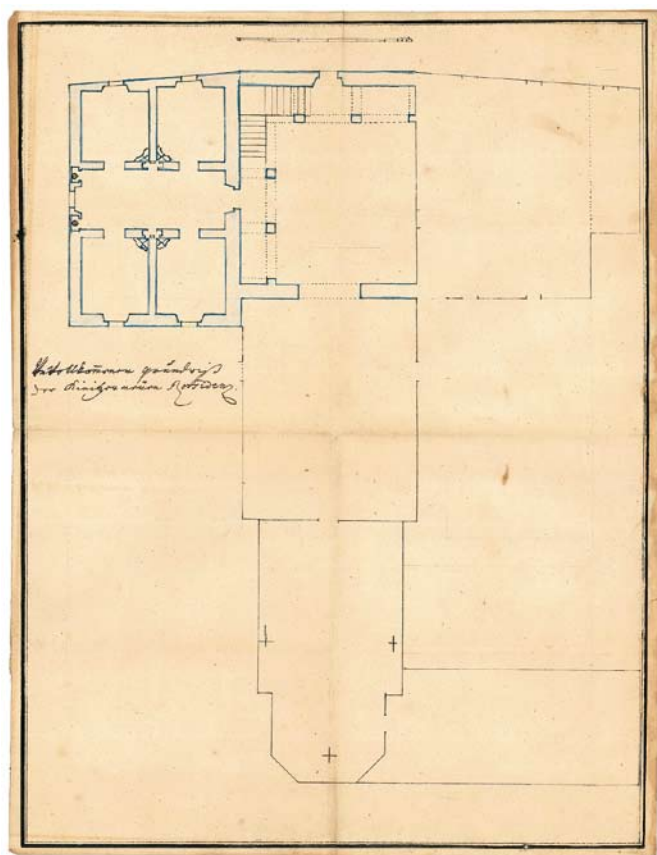
mě nebudeme daleko od historické skutečnosti,⁹⁰⁾ když rok 1767 uvedeme do souvislosti s etapou přestavby kaple do dnešní podoby, jejíž práce zřejmě dobíhaly až do období po zrušení řádu a objekt byl ve správě Studijního fondu, jak tomu napovídají výše uvedená dendrologická data.

Následující etapu, při níž byla doplněna zvonová věž plentou, nelze opřít o písemné prameny. Musela proběhnout někdy mezi léty 1780 až 1925 a reagovat na statickou poruchu věže. Fyzicky jde o opatření věže mohutnými opěráky na jihovýchodní straně a přizdění plenty po jejím obvodu do té míry, že zasahuje do okna na jihovýchodní stěně kaple. Plenta předstupuje před rovinu průčelí věže, čímž vytváří uskočení proti rovině průčelí lodi kaple. Veškeré pozdější stavební zásahy, které se týkají kaple v Knínicích, již pak reagovaly na neutěšený stav jednotlivých stavebních konstrukcí. V období od roku 1789 do roku 1945 byla kaple ve vlastnictví Josefa hraběte Wallise a poté jeho dědiců, kteří ji potřebnou péči nevěnovali. Do kaple byl dokonce v roce 1925 z důvodu havarijního stavu zakázán přístup a uvažovalo se o zboření zvonové věže.

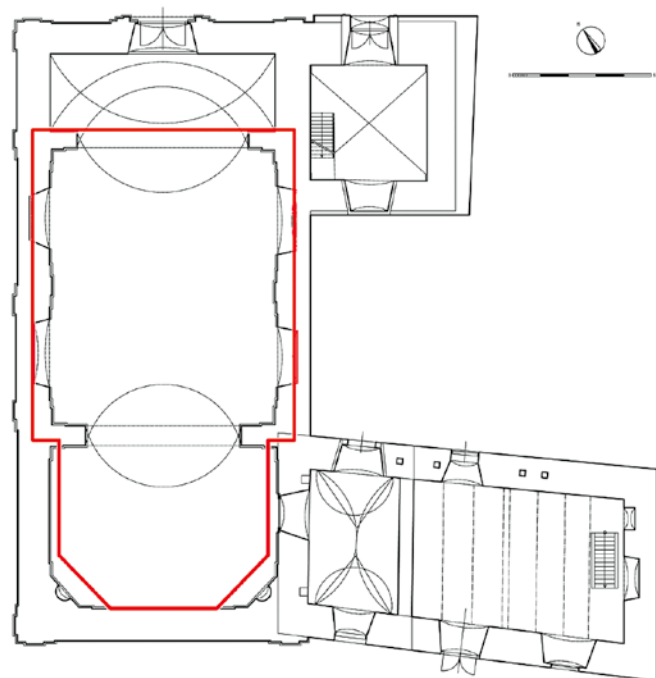
Frontální fasáda se výrazem formy a kompozice hlásí do časového horizontu počátku 18. století.⁹¹⁾ Z uvedeného lze usuzovat, že stavitelé zřejmě chtěli programově navázat

90) Klášterní knihovna premonstrátů v Nové Říši, KA nř. 27, rkp., s. 62 až 63. Jedná se o knihu fundací telčských jezuitů. Základní přehled poskytnutých darů a odkazů nalézáme ve zprávě o *Fundatio Sacelli S. Francisci Xaverii in Bono Nostro Kinitzensi*; První získaný zde uváděný kapitál je spojen s rokem 1732 a jednalo se o 600 florén. Z peněz byla pořízena obrazová výzdoba kaple.

91) Za poskytnuté konzultace k formální analýze děkujeme Prof. PhDr. Jiřímu Kroupovi, CSc. Z hlediska barevného řešení fasády však objekt odpovídá imaginaci pracovníků památkové péče z 60. let 20. století.

Obr. 13: Plán na (pře)stavbu, jezuitské rezidence v Knínici, Matyáš Kirchmayer z Kdousova 1759. Na plánu vyznačen i obrys kaple z roku 1717 (MZA Brno, E30, kart. 4, sign. 19/29, fol. 4r).

Obr. 14: Vložení obrysu původní kaple dle plánu Matyáše Kirchmayera do půdorysu současné kaple (kresba O. Hnilica, 2017).

na tradici tvarosloví starší zděné kaple z let 1715–1717, což koresponduje taktéž s odkazy na fasádě ve štuku, tedy na jezuitskou devízu A.M.D.G. a vročením 1717. Druhé vročení na portále M. DCC. XVII odpovídá autentické dataci. Z poměrně neobvyklého dvojího vročení na hlavním průčelí kaple lze usuzovat, že kamenný portál pochází ze starší po-

doby kaple, zatímco štuková datace je historizující aluzí na přestavbu ve druhé polovině 18. století, a tedy že se jedná o objekt stejné tradice a posvátnosti. Uvedenému odpovídá i formální kompozice hlavní fasády, kdy portál má nevyvážené měřítko proti oknu v průčelí. Částečně matoucí se může jevit formální zpracování portálu, které by mohlo stejně dobře být kladeno i do pokročilejšího období. To však spíše jen potvrzuje skutečnost, že tato zdejší kamenická práce je kvalitním dílem a koresponduje s reprezentativností jeho pojetí bez ohledu na stylovou formu. Nicméně nově nalezený nárys průčelí zachycuje jinou podobu portálu.

Přestože je poslední stavební činnost na kapli vzhledem k chronologii stavebních aktivit na budovách bývalého jezuitského areálu nejmladší, neznáme jmenovitě žádnou osobnost, která by ji prováděla či navrhovala. Konkrétně známe pouze stavitele zdejší pozdější rezidence Matyáše Kirchmayera (1732–1782) z nedalekého Kdousova. Stavitelský rod Kirchmayerů však operoval širěji na významných zakázkách v rámci regionu,⁹²⁾ a nelze tedy vyloučit, že jezuité po zkušenosti s ním mohli sáhnout opět k někomu z jejich stavitelské rodiny. Z širšího hlediska se nabízí ke srovnání stavby kostela sv. Víta u tuchoměřické jezuitské rezidence od G. D. Orsiho (1634–1679), jíž k nabízel k porovnání ve starší stavební etapě knínické kapli už P. Johannes Miller, SI, nebo pro druhou stavební etapu s reprezentativním průčelím se nabízí k širší komparaci barokní přestavba kostela sv. Jakuba v Čížkovicích (okr. Litoměřice) z 60. let 17. století od Gulia Broggia (1628–1718).⁹³⁾ Geograficky bližší srovnávací stavbou může být kostel Narození Panny Marie v Kostníkách (okr. Třebíč), vystavěný kolem roku 1696 či kostely v Slavíkovcích (okr. Třebíč) z roku 1749 nebo již kvalitnější kostel sv. Linharta v Kdousově z roku 1753–63. Právě tyto stavby lze zahrnout do okruhu prací, na nichž se podílel Matyáš Kirchmayer.⁹⁴⁾

Výtvarné pojednání stavby v interiéru má klasicizující tendenci se znaky tvarového a dekorativního minimalismu s jasně danými proporcemi.⁹⁵⁾ Průčelí kaple lze z architektonického hlediska označit za pozoruhodné dílo vyznačující se čistotou řešení a kompoziční vyvážeností, a to včetně kamenických článků, čuček a vstupního portálu, které diferencují výraz hlavní vstupní fasády. Absence sochařské výzdoby v nikách hlavní fasády vypovídá, že v nich určitá výzdoba mohla být osazena, nicméně není známo, zdali tomu někdy v minulosti skutečně bylo.⁹⁶⁾

92) J. Breithutová, Architektonické dílo Matyáše a Johana Michaela Kirchmayerů. Universita Jana Evangelisty Purkyně, Seminář dějin umění. Brno 1968, rkp. (práce je v současné době nezvěstná); P. Vlček ed., Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách. Praha, 2004, s. 310.

93) P. Macek, Giulio Broggio, in: P. Macek – R. Biegel – J. Bachtík, Barokní architektura v Čechách. Praha 2015, s. 197–198.

94) R. Svobodová, Farní kostel sv. Linharta v Kdousově. Bakalářská diplomní práce. Seminář dějin umění FF MU. Brno 2005, rkp., s. 14; R. Španiel, Farní kostel sv. Linharta v Kdousově a jeho malířská výzdoba. Bakalářská diplomní práce. Seminář dějin umění FF MU. Brno 2006, rkp., s. 6.

95) Srov. P. Macek, Klasicizující tendence a jejich místo v barokní architektuře, in: Průzkumy památek XIX, č. 1, 2012, s. 55–61.

96) Č. 2545, popis filiálního kostela v Knínici, 29. prosince 1952. Zde uvádí konzervátor Č. Rychecký úvahu o umístění soch v nikách na hlavním průčelí kaple. S největší pravděpodobností, zde však žádné sochy nikdy umístěny nebyly. Podle sdělení místních obyvatel byla navrhována hypotéza, že sochy z těchto nik jsou na blízkém hřbitově v Krasonicích. Domněnka, že jde o zmíněné sochy, se nepotvrdila, neboť neodpovídají prostorům nik svým měřítkem. Viz V. Nekuda,

Obr. 15: Návrh průčelí kaple Povýšení sv. Kříže v Knínicích (MZA Brno, o. c. v pozn. 89).

o. c. v pozn. 35, s. 898; V pramenech zachytil sochy v Krasonicích V. Mílek, Transformace uměleckých úloh novověkého kláštera v podmínkách premonstrátské kanonie v Nové Říši v 17. a 18. století. Rigorózní práce. Seminář dějin umění FF MU. Brno 2005, s. 43. Autor zde uvádí, že sochy sv. Norberta a Floriána jsou v Krasonicích zachyceny prameny roku 1763, avšak nelze je explicitně vztáhnout, jako dílo objednané klášterem v Nové Říši. Autor uvádí, jako pramen: MZA Brno, E58, kart. 4, kniha 13.

Míra autenticity fasád se týká spíše forem tvarosloví, zatímco z hlediska materiálové báze byly fasády významně renovovány. Celková dnešní barevnost objektu založená na kontrastu červené a bílé barvy je výsledkem doporučení pracovníků Památkové péče z roku 1966, kdy bylo doporučeno objekt barevně pojmout podle kostela sv. Linharta v Kdousově od Matyáše Kirchmayera.

ZÁVĚR

Obecně můžeme vnímat úctu ke sv. Františku Xaverskému diferencovaně vzhledem k základní dobové společenské stratigrafii. Význam kultu velmi dobře demonstruje hodnoty a ideály Tovaryšstva Ježíšova, ale taktéž duchovní potřeby lidových společenských vrstev – tedy pro jezuitu ideál misijnářství a katecheze a pro širší světské vrstvy zejména příslib ochrany proti válečným útrapám, hladu, živelným pohromám či epidemiím.⁹⁷⁾

Kaple Povýšení sv. Kříže a sv. Františka Xaverského představuje přinejmenším pozoruhodnou ukázkou významného regionálního objektu s nesnadno čitelným stavebním vývojem. Představa o jejím stavebním vývoji byla ustálena v historiografii díky dvojici datačních nápisových pásek na průčelí kaple a pramenné zmínce o zbudování kaple s věží k roku 1717 u řádového historika J. Millera. Syntézou všech dostupných informací bylo možné rekonstruovat stavební vývoj kaple. Pro interpretaci stavebního vývoje objektu bylo konfušní jeho exaktní vročení pomocí dendrochronologie, neboť přestavbu poutní kaple náležející pod To-

97) J. Havlík, Kult svatých patronů proti moru v letech 1679–1680, in: I. Čornejová ed., Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Praha 2003, s. 340–348; V. Štajnoch, Kult španělského kříže. Praha 2011, s. 87; M. Holubová, o. c. v pozn. 24, s. 354. O tom, že sv. František Xaverský byl garantem pro návštěvníky Knínice jako ochránce proti moru, hladu a válce svědčil nápis na zdejší zvonu z roku 1746, který však byl zrekvírován za první světové války. Na zvonu bylo uvedeno: „a peste, fame et bello Xaveri Protector Ade-sta“, Farní kronika farnosti Budeč, Hausprotokoll, zápis ke dni 25/4 1917.

varyšstvo Ježíšovo datovala několik let po zrušení řádu (1773). Význam stavby, jak pro náboženské, tak pro kulturní dějiny nejen moravskočeského pomezí, dosahuje taktéž výjimečných, zejména prezentačních kvalit. Kult sv. Františka Xaverského, systematicky rozvíjený telčskými jezuity, byl zde zřejmě vázán na jednu z funkcí koleje v Telči jako probačního domu, čímž bylo světcovo charisma použito jako exemplum pro příslušníky řádu procházející třetí probací.

V neposlední řadě je důležité podtrhnout spojení zmíněných aspektů duchovní tradice s profánními dějinami obce Knínice ve smyslu sociální či kolektivní paměti „*Lieu de mémoire*“ (Místa paměti).⁹⁸⁾

Obr. 16: Zazděný průzor z oratoře situované v rámci starší jezuitské rezidence (dnešní objekt připojené sýpky), který vedl do presbytáře kaple (foto O. Petyniak, 2016).

Obr. 17: Relikt původní vrcholové římsy zvonové věže, včetně charakteru vnější omítkové struktury zachované v podstřeší lodi (foto O. Hnilica, 2016).

Tato studie vznikla v rámci projektu „**Telč a Jezuité, řád a jeho mecenáši**“ financovaného MK ČR v rámci programu NAKI II (DG16P02M043).

MGR. ING. ONDŘEJ HNILICA, PH.D. – NÁRODNÍ
PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, ÚZEMNÍ ODBORNÉ
PRACOVNÍŠTĚ V TELČI, HRADECKÁ 6, TELČ,
HNILICA.ONDREJ@NPU.CZ

MGR. ET MGR. KLÁRA ZÁŘECKÁ, PH.D. – UNIVER-
ZITA HRADEC KRÁLOVÉ, PEDAGOGICKÁ FAKULTA,
ROKITANSKÉHO 62, HRADEC KRÁLOVÉ III,
KLARA.ZARECKA@UHK.CZ

98) Tedy ve třech smyslech: materiálním, symbolickém, účelovém či funkčním, koncept, jak jej představil francouzský historik Pierre Nora.

DIE KAPELLE DER ERHÖHUNG DES HL. KREUZES IN KNÍNICE

Die Kapelle der Erhöhung des hl. Kreuzes in Knínice (Künitz, Bez. Jihlava [Iglau]) stellt ein bemerkenswertes regionales Beispiel des Sakralraums und Baudenkmals dar, das im Kontext der Verehrung des Jesuitenheiligen Franz Xaver entstanden war und weiter adaptiert wurde. Den lokalen Kult dieses Heiligen entwickelten zwei Kommunen der Gesellschaft Jesu – zunächst die in Jihlava und danach die in Telč (Teltsch, Bez. Jihlava). Das vorausgesetzte Akzentuieren seiner Persönlichkeit hängt wohl mit der Bestimmung des Teltscher Jesuitenhauses zur sog. dritten Probation, d. h. dem abschließenden Ordenserziehungsgrad. Der Jesuitenbesitz in Knínice bedeutete für die Teltscher Kommunität ein Wirtschaftsgut mit Residenz und einem Wallfahrtsort; dessen Mittelpunkt sich bereits in der Kapelle befand. Sie war zu diesem Kult im Rahmen der böhmischen Länder der einzigartige Wallfahrtsort. Das religiöse und kulturhistorische Phänomen des Wallfahrtsbetriebs widerspiegelte sich im architektonischen und bildkünstlerischen Erfassen sowohl des Baus als auch seiner Ausstattung.

Die ursprüngliche hölzerne Kapelle des hl. Franz Xaver wurde aus Anlass der anwachsenden Menge Wallfahrten abgerissen und durch ein gemauertes Gebäude in Jahren 1715–1717 ersetzt, zugleich wurde ihre Einweihung um die Erhöhung des hl. Kreuzes erweitert. Ihre Beschreibung kennt man vom Ordenshistoriker Johannes Miller, und von ihr entwickelte sich auch die Übersicht der Baugeschichte, obwohl der Bau selbst Teilunklarheiten verrät. Die Beschreibung Millers wurde mit heutigem Bau identifiziert, wobei besonders der von ihm erwähnte Turm problematisch bleibt. Die heutige Forschung brachte allerdings neue Erkenntnisse herbei, die der vorliegende Beitrag zusammenfasst und dabei die Beschreibung Millers in die festgestellten Zusammenhänge stellt. Anhand der angesammelten Erkenntnisse aus den Archivquellen und baulichen Indizien entdeckte man eine in den Fachkreisen noch nicht bekannte Bauetappe, die mit der kunsthistorischen, aus der Formenanalyse des Werks herauskommenden Datenfolge sehr gut korrespondiert. Der erhaltene Plan für den (Um-) Bau der zweiten Jesuitenresidenz von Matthias Kirchmayer aus dem Jahr 1759 nimmt den Umriss der Kapelle vom Anfang des 18. Jahrhunderts auf und erlaubt ihn in diesem Zusammenhang mit dem heutigen Bau im Ausmaß zu vergleichen. Die letzte und grundsätzliche Etappe vom Aufbau der Kapelle wird in die zweite Hälfte der 1760er und Anfang der 1770er Jahre eingeordnet, und die definitive Vollendung erfolgte der dendrochronologischen Datierung gemäß erst nach dem Aufheben des Ordens 1773. Diese bedeutende Bautätigkeit umfasste den Umbau des Presbyteriums, Einbau der Orgelempore, repräsentative Eingangsfront und den blockhaft erfassten Glockenturm. Es ist auch gelungen den Umbau auch archivalisch zu belegen – sowie im Buch der Foundationen des Teltscher Ordenshauses, das in der Bibliothek der Kanonie der Prämonstratenser in Nová Říše (Neureisch, Bez. Jihlava), als auch im Konvolut der Archivalien in der Sammlung Boček im Mährischen Landesarchiv.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Knínice (Künitz, Bez. Jihlava [Iglau]), Luftaufnahme des Dorfkerns mit der Kreuzerhöhungskapelle und angeschlossenem Speicher (Foto P. Macků, 2014).

Abb. 2: Knínice, Dorfkern, sog. Pflichtabdruck der Mappe des Stablen Katasters, 1824, Ausschnitt.

Abb. 3: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Fassade, Ansicht von oben (Drohnenfoto P. Macků, 2019).

Abb. 4: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle mit anschließendem Kornspeicher, Ostansicht von oben (Drohnenfoto P. Macků, 2019).

Abb. 5: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Schiff mit angeschlossenem Glockenturm als einer der Indikatoren der Inhomogenität des Baukörpers, Ansicht von oben (Drohnenfoto P. Macků, 2019).

Abb. 6: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Innenraum, Blick zur Orgelempore (Foto O. Petyniak, 2016).

Abb. 7: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, EpistelSeite, Grab mit der wahren Abbildung (vera effigies) des hl. Franz Xaver (Foto O. Petyniak, 2016).

Abb. 8: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Portal, aus der älteren Kreuzerhöhungskapelle (1717) übertragen, in die Fassade aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts eingebaut (Foto O. Petyniak, 2016).

Abb. 9: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, das sowohl die ursprüngliche Einweihung dem hl. Franz Xaver als auch die um die Kreuzerhöhung erweiterte Einweihung darstellende Hochaltarblatt. Das Bild vom unbekannten Maler wurde nach 1717 in die Kapelle beschafft (Foto O. Petyniak, 2016).

Abb. 10: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Fassade, Zustand 1925 (Fotoarchiv des NPÚ ÚOP [Nationalinstitut für Denkmalpflege, Geschäftsstelle] in Brno [Brünn], Neg. Nr. 382).

Abb. 11: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Innenraum, Blick zum Hochaltar, Zustand 1925 (Fotoarchiv NPÚ ÚOP Brno, Neg. Nr. 380).

Abb. 12: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Bauarbeiten bei der statischen Sicherung des Glockenturms, Zustand 1966 (Autor der Aufnahme Žlábek, 7/1966, NPÚ ÚOP in Telč, Inv.-Nr. 42395).

Abb. 13: Knínice, Jesuitenresidenz, (Um-) Bauplan, Matthias Kirchmayer aus Gdossau 1759. Der Plan nimmt auch den Umriss der Kapelle aus dem J. 1717 auf (MZA [Mährisches Landesarchiv] Brno, E30, Karton 4, Sign. 19/29, fol. 4r).

Abb. 14: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Projektion des Umrisses der ursprünglichen Kapelle dem Plan M. Kirchmeyers gemäß in den Grundriss der heutigen Kapelle (Zeichnung O. Hnilica, 2017).

Abb. 15: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Fassadenentwurf (MZA Brno, s. Zit. in Anm. 89).

Abb. 16: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, verblendete Sichtöffnung aus dem im Rahmen der älteren Jesuitenresidenz (des heutigen Kornspeichers) situierten Oratorium ins Kapellenpresbyterium (Foto O. Petyniak, 2016).

Abb. 17: Knínice, Kreuzerhöhungskapelle, Relikt vom ursprünglichen Kranzgesims des Glockenturms samt der Oberflächengestaltung, z. Z. im Dachraum über dem Schiff erhalten (Foto O. Hnilica, 2016).

Übersetzung J. Noll